

KIRGIZİSTANDAKİ ARAP HARFLİ YAZITLAR ÜZERİNE

Cengiz ALYILMAZ*

ÖZET

Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar, Türk-İslam tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu topraklarda başta Karahanlılar olmak üzere Müslüman Türk boylarına ve fütihat için bölgeye gelen Araplar'a ait pek çok Arap harfli yazıt bulunmaktadır.

Bu makalede Kırgızistandaki tarihî camilerde, mescitlerde, kervansaraylarda, türbelerde, mezar taşlarında, ziyaret yerlerinde, el yazması eserlerde (cönklerde, kitaplarda), sikkelerde, süs ve kullanım eşyalarında... karşılaşılan İslamî döneme ait Arap harfli Türkçe ve Arapça yazıtların Türk-İslam tarihi açısından önemi ve bugünkü durumları dikkatlere sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Türk, Arap, Sahabe, Arap harfli yazıtlar, kitabe, mezar taşı, sikke, restorasyon, konservasyon.

ON INSCRIPTIONS WITH ARABIC LETTERS IN KYRGYZSTAN

ABSTRACT

The territory within the boundaries of Kyrgyzstan Republic is highly important for Turkish-Islamic history. The territory contains many Arabic inscriptions belonging to Muslim-Turkic tribes especially Karahanli state (Karahanlılar), and Arabians who arrived in the region for conquests.

*Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, calyilmaz@gmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

This paper presents to the attention the significance of Turkish and Arabic inscriptions in Alphabet, found in historical mosques, prayer rooms, caravansaries, shrines, tombstones, holy places (ziyaret yerleri), manuscripts (cönkler, books), coins, knick-knacks and belongings... belonging to Islamic Era, for Turkish-Islamic history and their current conditions.

Key Words: Kyrgyz, Turkish, Arabic, Sahabe (the companions of Hz. Muhammad), Arabic inscriptions, epigraph, tombstone, coin, restoration, conversation.

a. Kırgızistan Cumhuriyeti ve Kırgızistan Coğrafyası:

1991 yılına kadar Sovyetler Birliği içinde yer alan ve 15 Aralık 1990'da egemenliğini, 31 Ağustos 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilan eden "Kırgızistan Cumhuriyeti", Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Çin Halk Cumhuriyeti ile komşudur.

Özel statüye sahip başkent Bişkek dışında, Batken, Çuy, Celalabad, Narın, Oş, Talas, Isık Göl adlı yedi bölgeden oluşan Kırgızistan Cumhuriyeti, 198.500 km² yüz ölçüme ve 5.284.149 nüfusa sahiptir. Ülke nüfusunun bugün % 70'ini Kırgızlar, % 30'unu ise, Ruslar, Ukraynalılar, Özbekler, Kazaklar, Tatarlar, Uygurlar, Çinliler, Koreliler... vd. oluşturmaktadır. Nüfusunun büyük bölümünü teşkil eden Kırgızlar ve diğer Türk soylu halklar (Özbekler, Kazaklar, Tatarlar, Uygurlar...) ile Çinli Dunganlar Müslüman olup Hanefi mezhebine mensupturlar. Genelde şehir merkezlerinde yaşayan gayri Müslimler'in arasında ise, Hristiyanlık, Budizm ve Türk Tengri Dini / Gök Tengri Dini yaygındır. (Gömeç 2002, 73-7; Polat 2008, 29-43; Saray 1996, 189-256).

Kırgızistan Cumhuriyeti, Orta Asya'nın yüz ölçümü bakımından en küçük ülkelerinden biri olmasına rağmen insanlık tarihinin eski kültür varlıklarından önemli bir kısmını üzerinde barındırması sebebiyle öteden beri bilim dünyasının ilgi odağı hâline gelmiştir.

Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar tarihte Sakalar, Hunlar, Wu-sunlar, Kuşanlar, Avarlar (Juan-Juanlar), (Kök)Türkler, Uygurlar, Kırgızlar, Türgişler, Karluklar, On-Oklar, Oğuzlar, Karahanlılar başta olmak üzere Türk kökenli birçok devletin, hanlığın veya beyliğin kontrolünde bulunmuş; bu topraklarda öncelikli olarak Türkler; ikincil olarak da Türkler'le siyasi, ticari, askerî ve dinî

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

açından ilişkileri bulunan devletler, uluslar ve halklar (Çinliler, Soğdlar, Tibetliler, Moğollar, Araplar, Farslar...) dil, din, tarih, edebiyat, sanat ve mimarlık alanında birbirinden güzel eserler vücuda getirmişlerdir. Söz konusu topraklarda farklı boy, soy ve uluslara ait eserlerin bulunmasında tarihî İpek Yolu'nun buradan geçmesinin de rolü büyüktür.

Tarihte Batı (Kök)Türkler'in (Batı Türk Kağanlığı'nın) merkezi durumundaki bölge, aynı zamanda Türkler'in İslamiyet'i kabul etmelerinde önemli yeri olan Talas Meydan Muharebesi'nin yapıldığı (751), Orta Asya'da İslamiyet'in tebliği ve yayılması için canlarını feda eden sahabelerin şehit düştükleri coğrafya olma özelliğine de sahiptir (Alyılmaz 2007; Algül 1997; Barthold 1990; Barthold 2008, Divitçioğlu 2001; Genç 1981; Golden 2000; Günay-Güngör 1997; Hunkan 2007; Kitapçı 1986; Kitapçı 1993; Kitapçı 1995a, Kitapçı, 1995b; Özaydın 2002, Ploskih 2004; Roux 1997; Salman 1993; Salman 1998, Togan 1981).

İslamiyet'in Orta Asya'da kabul edilmesi ve yayılmasıyla birlikte Kırgızistan coğrafyasında Arap harfli yazıtlar da görülmeye başlar. Öncelikle bölgeye gelip şehit düşen sahabelere ait mezar taşlarında kullanılan Arap alfabesi, daha sonra dinî ve sosyal hayatın her alanında yer alır. Yaşadıkları coğrafyanın dağlık, kayalık ve ormanlık araziye sahip olması sebebiyle taş ve ahşap işçiliğinde usta olan, daha önce de (Kök)türk, Uygur, Soğd, Sanskrit vd. alfabeleri kullanarak eşsiz eserler vücuda getiren Türk boyları, İslamiyet'i kabul ettikten sonra Kuran-ı Kerim'den seçtikleri ayetleri, Hz. Muhammed'e ait sözleri (hadis-i şerifleri), İslamî inanışla ilintili sözleri ve adları camilerin, mescitlerin, evlerin giriş kapılarına, kubbelere, duvarlarına, mihraplarına, minberlerine, sadaka taşlarına, çinilerine, minarelerine, levhalarına, şamdanlarına, örtülerine, süs ve kullanım eşyalarına... işlerler.

Orta Asyadaki ilk el yazması Kur'an-ı Kerim ile Türkler tarafından vücuda getirilen İslamî içerikli dinî ve edebî eserler de yine bu dönemlerde ilgililerinin istifadesine sunulur.

Türkçe olarak yazılmış ilk siyasetname ve öğüt kitabı olarak bilinen aynı zamanda Türkçe ilk İslamî tasavvufî eser de olan Kutadgu Bilig'in (yazılış: 1069-1070) şairi seçkin filozof ve devlet adamı Yusuf Has Hacib, bu coğrafyada (Balasagun'da) doğmuş; Türkler'i ve Türk dilini İslam dünyasına tanıtmak ve Araplar'a Türkçe öğretmek amacıyla Divân ü Lügati't-Türk adlı eseri yazan ünlü dilci Kaşgarlı Mahmut da aynı topraklarda (Barsgan'da) dünyaya gelmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Türk, Arap, Fars ve diğer uluslardan Asya'ya yolu düşen her müslümanın İslamiyet'in Türkler tarafından kabul edilmesinde büyük rol oynayan Talas Savaşı'nın yapıldığı toprakları görme arzusu, buraları aynı zamanda İslam'ın Asya'da yayılmasında önemli merkezlerden biri hâline getirmiştir.

Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Hurdâdbih, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer (*Kitâb el - mesâlik ve'l-memâlik*), Ahmed İshâk b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Hanzali el -Ya'kubî (*Kitâb el -büldân*), Ebu Ali Ahmed b. Omar b. Rusteh el-Hemedânî (*Kitâb el - a'lak el - nefise*), Ebu Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. El-Fakih el Hemedânî (*Kitâb el -büldân*), Kudâme b. Ca'fer el Kâtib el - Bağdâdî (*Kitâb el Harâc*), Ebu'l - Hasan Ali b. El Hüseyin el - Mes'udî (*Acâ'ib el dünyâ*), Ebu İshâk İbrahim b. Mahmud el İstahrî el Fârisî (*Mesâlik el memâlik*), Mutahhar b. Tâhir el - Makdisî (*el Bed've't-târih*), Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal (*Suret el - arz*), Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el - Beşşârî el - Makdisî (*Ahsen el tekâsim fi ma'rifet el - ekâlim*), *Hudud el âlem*, Ebu Sa'id Abdülhayy b. Dahhâk el Gerdizî (*Zeyn el ahhâr*), Ebu Ubeyd Abdullâh b. Abdül'aziz el - Bekrî (*Kitâb el memâlik ve'l - mesâlik*), Ebu Abdullâh Muhammed b. Muhammed el - Şerif el - İdrisî (*Nüzhet el - müştâk / Kitâbu Rocâr*), Ebu Hâmid Muhammed b. Abdurrahim el Mâzini el- Giranâti el - Endelüsî (*Tuhfet el - acâ'ib*), Yakut el - Hamavî (*Mu'cem el - büldân*), Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud el Kazvinî (*Asâr el - bilâd*), Ebu'l-Hasan Ali b. Musâ b. Sa'id el - Mağribî (*Kitâb el - coğrafyâ*), Cemâleddin Ebu'l-Fazl Muhammed el - Karşî (*Mülhakat el - surah*)... gibi ünlü coğrafya ve tarih araştırmacılarının eserlerinde genel olarak Türkler'den ve Türk boylarından özel olarak da Kırgızistan sınırları içinde kalan topraklardaki sosyal hayattan, yaşayış ve inanıştan bahsedilmesinde hiç kuşku yok ki, Talas Savaşı'yla başlayıp devam eden İslamî atmosferin etkisi büyüktür (Şeşen 1998, 11-18).

İslamiyet'in Asya'da yayılmasında âdeta bir kavşak görevi üstlenen Kırgızistan coğrafyası, önce Karahanlılar'ın bugün Şincan Uygur Özerk Bölgesi sınırları içinde kalan şehirleri (başta Kaşgar olmak üzere) Türk-İslam medeniyet merkezi hâline getirmeleri sonra da Altınordu ve Timuriler'in bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan iktisadi, siyasi ve stratejik açıdan daha önemli gördükleri şehirleri (Semerkant, Buhara, Hive, Ürgenç...) tercih edip hem gücün ve otoritenin hem de bilimin, sanatın ve edebiyatın merkezi hâline dönüştürmeleri yüzünden ikincil duruma düşmüştür.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

b. Kırgızistandaki Arap Harfli Yazıtlar:

Kırgızistandaki eski kültür ve uygarlık eserleri içinde yer alan ve epigrafi (yazıt bilimi) ile ilgili olanlar diğer kültür ve uygarlık eserleri gibi hem ait oldukları dönemler, hem ait oldukları gruplar (soylar, boylar, uluslar...) hem de içerik ve paleografik açıdan çeşitlilik arz etmektedir. Söz konusu epigrafik materyali ana hatlarıyla şöyle gruplandırmak mümkündür:

1. Petroglifler (kaya üstü tasvirler ve mağara resimleri)
2. Damgalar
3. Yazıtlar
4. (Kök)Türk harfli yazıtlar
5. Soğd ve Uygur harfli yazıtlar
6. Çince yazıtlar
7. Tibetçe yazıtlar
8. Sanskritçe yazıtlar
9. Süryanî Harfli yazıtlar
10. Farsça yazıtlar
11. Grekçe yazıtlar
12. Kiril harfli yazıtlar
13. Arap harfli yazıtlar
14. Arap harfli Arapça yazıtlar
15. Arap harfli Türkçe yazıtlar

Kırgızistandaki petroglifler, damgalar ve genel anlamda yazıtlarla ilgili olarak bugüne kadar birçok kitap, makale ve bildiri yazılmıştır. Önemli bir kısmı alanında ilk ve tek olma özelliği de taşıyan bu yayınların büyük bölümü Sovyetler Birliği döneminde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarının ve akademik çalışmaların ürünüdür. Bilimsel birikim ve çabanın yanı sıra bireysel cesaret ve özverinin de ürünü olan bu çalışmalar, Sovyetler Birliğinin siyasi, politik ve ideolojik sistemi ve atmosferi içerisinde gerçekleştirilmiştir. “Merkezî otorite”nin direktifi ve kontrolü altındaki bilim adamları / araştırmacılar çalışmalarını çoğu zaman “arzu ettikleri bilimsel seviyede” değil; “kendilerine verilen izin” ve “sunulan imkânlar ölçüsünde” yapabilmişlerdir. Bütün bunlara rağmen Kırgızistandaki yazıtlarla ilgili yapılan yayınların sayısı azımsanmayacak kadar

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

fazladır. Ancak bu yayınlar içerisinde Arap harfli yazıtlarla ilgili olanlar, son derece sınırlıdır. Bunda Sovyetler Birliği'ndeki rejimin genel anlamda dine (özel anlamda ise İslamiyet'e ve Müslümanlar'a) karşı tutumu büyük rol oynamıştır.

Kırgızistandaki Arap harfli yazıtlarla ilgili çalışmaların tarihi, Isık Göl'ün kuzey kıyısında yer alan Ak-Suu mezarlığındaki mezar taşlarının 1884 yılında İ. A. Kolpakovskiy ve N. N. Pantusov tarafından incelenip bilim dünyasına tanıtılmasıyla başlamaktadır. Sonraki yıllarda Alıkulov, B., Amanbayeva, B. E., Arvanitaki, N. A., Attaya, M. O., Barthold, V. V., Bektaşeva, V. U., Belenitskiy, A. M., Bernştam, A. N., Betger, Ye. K., Brikina, G. A., Cumagulov, Ç., Denike, B. P., Dombrovskiy, Drujinina, Ye. V., S. V., Dudin, S. M., Duyşeev, B. A., Dyakonov, M. M. Fedcenko, A. P., Fedorov, M. N., Galitskiy, V., Goryaceva, V. D., Hayrullaoglu, A., Helinskaya, L., Hludov, N., İbragimov, K., İmankulov, D., İvanov, D. L., İvanov, İ. P., Koçnev, B. D., Kraçkovskaya, V. A., Krüçkova, L., Kuliyeve, S., Malitskiy, N. G., Masson, M. Ye., Miftakov, Moldobayev, İ. B., K. Nastictin, V. N., Ostroumov, N. P., Petrovskiy, N. F., Ploskih, V. M., Poyarkov, F. V., Pugaçenkova, G. A., Rahimi, Ş., Rojdestvenskiy, D. P., Rovnyagin, V. P., Rozen, V. R., Rtveladze, E., Rudanovskiy, K. A., Selivanov, A., Severtsov, N. A., Sıdıkov, A., Şerbina – Kramarenko, N. N., Tabaldiyev, K., Taşbayeva, H., Trutovskiy, V. K., Valihanov, Ç. Ç., Veselovskiy, N. İ., Vinnik, D. F., Yadrıntsev, N. M., Zadniprovskiy, Y. A., Zaharova, A., Zasıpkin, B. N., Zima, V. M., Zimin, L. A. ... hazırladıkları makale ve kitaplarla, sundukları bildirimlerle, yaptıkları yüzey araştırmaları ve kazılarla, yazdıkları mektup ve günlüklerle, çektikleri fotoğraflarla ve prorisovkalarla Arap harfli yazıtların ve bunlarla ilgili eserlerin (camilerin, mescitlerin, minarelerin, türbelerin, mezarların, mezarlıkların...) gün ışığına çıkmasına, bilim dünyası tarafından tanınmasına ve korunmasına vesile olmuşlardır. (Cumagulov 1982, 59-164, Aşık 2006, 19-160)

Anılan bu değerli araştırmacıların çalışmaları içinde Çetin Cumagulov'un eserleri ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Zira o, hem Sovyetler Birliği döneminde hem de sonrasında Kırgızistandaki (başta (Kök)türk harfli yazıtlar olmak üzere) bütün yazıtların (bu bağlamda da Arap harfli yazıtların) tespiti, korunması, restorasyonu, konservasyonu ve yayımlanması için büyük gayret göstermiştir. Kırgızistandaki Arap harfli yazıtlarla ilgili en derli toplu çalışmalar da yine Çetin Cumagulov'a aittir. (Cumagulov 1982; Cumagulov 1983; Cumagulov 1988; Cumagulov, 2001).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

2004 yılından bu yana Atatürk Üniversitesi ve Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi bilimsel araştırma projeleri kapsamında Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz başkanlığında Dr. Çetin Cumagulov, Dr. Semra Alyılmaz, Dr. Murat Yakar, Dr. Osman Mert, Uz. Nurdin Useev'den oluşan epigrafi ekibi Kırgızistandaki 355 Arap harfli yazıtın epigrafik belgelemesini gerçekleştirmiştir. (Kırgızistan'da 2004 yılına kadar tespit edilen ve Arap harfli yazıt sayısı 200'dür).

Kırgızistandaki Arap harfli yazıtlarla ilgili en son yayın ise, 2008 yılında Kubatbek Tabaldiyev ve Kayrat Belek tarafından yapılmıştır. Anılan araştırmacılar *Pamyatniki Pism'mennosti na kamne Kırgızstana* adıyla yayımladıkları kitaplarında 219 Arap harfli yazıtın kiminin siyah beyaz fotoğrafına; kiminin prorisovkasına / çizimine, kiminin ise, hem fotoğrafına hem de çizimine yer vermişlerdir. Yazıtların transkripsiyonlu veya transliterasyonlu metinleri eserde yer almazken; yalnızca bir kısmının içeriği Rusça olarak açıklanmıştır.

Bölge halkı tarafından “*kayrak*” olarak adlandırılan Arap harfli mezar taşı niteliğindeki yazıtlarda genelde “mezarın kime ait olduğu”, “müteveffanın toplum içindeki yeri ve unvanları” anlatır; sonra yaptığı çalışmalar hakkında kısaca bilgi verilerek o ve yakınları için bağışlanma isteği dile getirilir; en sonda ise, ölüm tarihine yer verilir.

Foto 1: “*Kayrak*” adı verilen mezar taşlarından birine ait görüntü

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Foto 2: “Kayrak” adı verilen mezar taşlarından ikisine ait görüntü

Kırgızistan’da taşlara, kayalara, duvarlara, ağaçlara, kağıtlara, derilere, çinilere, sikkelere, mühürlere, kemiklere, süs ve kullanım eşyalarına yazılan Arap harfli yazıtları Arapça ve Türkçe olmak üzere iki grupta incelemek mümkündür. Arapça yazıtların büyük bölümünü, cami, türbe, mezar taşı, sikke, süs ve kullanım eşyaları... üzerine yazılan ayetler, sureler, dinî içerikli ifadeler oluşturmaktadır. Arap harfli Türkçe yazıtlar ise, daha ziyade mezar taşlarında, sınır belirleme taşlarında, tarih kayıtlarında ve yazma eserlerde karşımıza çıkmaktadır.

2.1. Camilerdeki ve Mescitlerdeki Arap Harfli Yazıtlar:

İslamın Orta Asyadaki ilk camileri olma özelliği de taşıyan ve Arap harfli eserlerin önemli bir kısmını içinde barındıran Kırgızistandaki camilerin büyük bölümü ilgisizlik, bakımsızlık ve coğrafi şartlar yüzünden tamamen yıkılmış; çok azı restorasyon ve konservasyonlarla ayakta kalabilmiş (*bk. foto 3*); bir kısmının da yalnızca minaresi veya harabeye çevrilmiş temel duvarları bugüne kadar ulaşmıştır

Foto 3: Özgön camisi ve minaresi

Foto 4: Burana Minaresi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Camilerin yok olması, harabeye çevrilmesi yalnızca mimari bir yapının ortadan kalkması anlamına gelmez. Zira camiler Türk-İslam yaşayış ve inanişinin ortak ürünü olan külliyelerin birer parçalarıdır. Bu külliyeler, bölgedeki ilk el yazması Kur'an-ı Kerimler'in yazılıp okunduğu, ilk İslamî eserlerin vücuda getirildiği, din bilginlerinin (öğrenci ve hocaların) yetiştirildiği, halkın bilinçlendirildiği kültür ve uygarlık merkezleridir.

Kırgızistan'da komünist baskı yüzünden camilerin kapatıldığı, önemli bir kısmının farklı amaçlarla kullanıldığı dönemlerde (dinî içerikli olsun veya olmasın) Arap alfabesiyle yazılmış eserler ya yakılıp yok edilmiş, ya depolara taşınıp en değerlileri ve gösterişlileri seçilerek ülke dışındaki (Moskova, St. Petersburg ve Alma Ata...vd.) müzelerde teşhir objesi haline dönüştürülmüş ya da saklamak amacıyla toprağa, dağlara, tepelere gömülmüşlerdir.

Komünist rejimden hiç kuşkusuz ki, camilere ait kitabeler de nasibini almıştır. Genel koordinatörlüğünü yapmış olduğum "Türk Kültüründe Yazı Kavramının Gelişimi" projesi çerçevesinde Kırgızistan'da gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları sırasında camilere, mescitlere ait arazilerin önemli kısmının tarlaya dönüştürüldüğünü birçok kitabenin ev, türbe, bahçe duvarlarında, sulama kanallarında kullanıldığını tespit ettik.

Rejimin baskısından kurtulup günümüze kadar ulaşan tarihî camilere ve mescitlere ait envanterin ise, pek çoğu yok edilmiş; bazıları da bugün ne yazık ki, ülke içindeki turistik eşya satan mağazalarda, seyyar satıcı tezgahlarında rahatlıkla alınıp satılabilen objeler hâline gelmiştir. Yüzlerce yıl öncesine ait ceylan derisine yazılmış el yazması Kur'an-ı Kerimler'in, edebî eserlerin, hat sanatının ilk örneklerini teşkil eden levhaların, şamdanların, rahlelerin ve diğer tarihi eserlerin turistlere satılması, yurt dışına çıkarılması da durumun ciddiyetini ortaya koyması bakımından önemlidir.

2.2. Mezarlıklar, Türbeler ve Ziyaret Yerlerindeki Arap Harfli Yazılar:

Kırgızistan coğrafyası, Türk boylarının İslamiyet öncesi ve sonrası tarihî mezarlarını, mezarlıklarını ve mezar taşlarını üzerinde barındırması bakımından da ilgi çekici bir özelliğe sahiptir. Çoğu İslam öncesine (Saka, Hun, Wu-sun, Avar, (Kök)türk, Uygur, Türkiş, Kırgız dönemlerine...) ait olan bu mezarların en ilgi çekici olanları kurganlardır. Kurgan geleneğinin temelinde öldükten sonra dirileceğine ve yeni bir yaşam süreceğine inanılan kişi için ev yapma, çadır kurma düşüncesi yatar.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Kırgızistan Cumhuriyeti başta olmak üzere bugün Türk dünyasının birçok yerinde din uluları, devlet büyükleri, seçkin, saygın, varlıklı ve soylu kimseler için yapılan türbeler ve anıt mezarlar, coğrafi şartlara göre değişkenlik gösteren mimari yapılarına rağmen geçmişten derin izler taşımakta ve adeta kurgan geleneğini yaşatmaktadır.

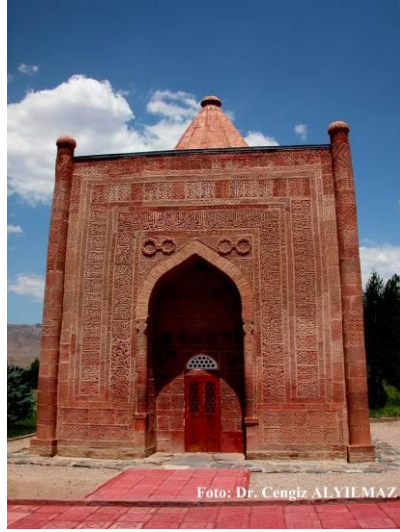

Foto 5: Manas Türbesi

Foto 6: Evliya Çolpan
Ata Türbesi

Kırgızistan'da genel olarak mezarlara, mezarlıklara özel olarak da adları ön plana çıkmış kişi(ler)in türbelerine büyük önem verilmiş; buralar atalar kültü" ve geçmişe duyulan saygı sebebiyle de mümkün olduğu ölçüde korunmuştur. Söz konusu türbeler, mezarlıklar ve ziyaret yerleri, dinin yasak olduğu dönemlerde camilere ve mescitlere gidemeyen Müslüman halkın dinî duygularını (Allah'a olan inanç ve bağlılıklarını) ifade ettikleri mekânlar olmuşlardır. Nitekim Manas Anıt Türbesi, Çolpan Ata Türbesi, İmam Ata Türbesi, Kızır-Ata Türbesi, Nıldı Ata Türbesi, Mancılı Ata Türbesi, Arslan Bab(a) Türbesi, İdris Peygamber Türbesi, Şah Fazil Türbesi, Zulpukor Türbesi, Hoca Bilal Türbesi, Bekmurat Türbesi, Terek-Suu Türbesi, Alımbek Datka Türbesi, Ak Üy Türbesi, Kadam-Cay Türbesi, Paçata Türbesi, Ata Beyt, Kız-Mazar, Sahabe Mezarlığı / Sahabalar Mazarı, Kisirgan Ata Mezarlığı, Kırk Çoro Mezarlığı, Bazarkorgo Mezarlığı, Safet-Buland Mezarlığı, Çeç-Döbö Mezarlığı, Çalpak-Döbö Mezarlığı, Ketmen Töbö Mezarlıkları, Bekmurat Kümbeti, Taylak Kümbeti, Susamır Kümbeti, Çon Alay Kümbeti, Baytk Kümbeti, Özgön Minare ve Kümbeti, Süleyman Too ve Taht-ı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Süleyman, Mazar Too, Taş – Rabat (Kervan Sarayı), Saymalı Taş, Çaşma-yi Ayyub (Ayyub Bulağı, Eyüp Çeşmesi), Isık Göl ve çevresindeki kurganlar ve petroglif alanları ... geçmişte olduğu gibi bugün de özel günlerde (düğün, nişan, sünnet törenlerinde) ve bayramlarda insanlar tarafından aynı duygu, düşünce ve inanışla ziyaret edilmekte; buralara büyük saygı gösterilmektedir.

Kırgızistandaki türbelerin önemli bir kısmının İslamî şahsiyetlerin adlarıyla anılması, genel olarak İslam'a özel olarak da ilgili kişilere duyulan sevgi ve saygının göstergesidir. Bu bağlamda bölge halkı tarafından en fazla ziyaret edilen ve saygı duyulan yerlerin başında Yangı Naukattaki (Medeniyet Köyü yakınlarında) bulunan Sahaba-Mazar / Sahabalar Mazarı adlarıyla anılan Sahabeler Mezarlığı gelir. (bk. foto 7) Benim de 2005 ve 2006 yıllarında ziyaret edip yüzey araştırmalarını ve epigrafik belgelemelerini yaptığım mezarlık, dağ eteğinde oldukça geniş bir alanı kapsamakta ve çoğu kaybolmaya yüz tutmuş farklı dönemlere ait binlerce mezarı içinde barındırmaktadır. Bu mezarlıkta sahabelere ait olduğu söylenen mezarların çoğu diğerlerine oranla daha büyük yapılan ancak ciddi şekilde zarar gören türbemsiz mezarların / yapıların etrafına sıralanmışlardır. Ancak bu mezarların çok azında mezar taşı / mezar kitabesi bulunmaktadır. Mevcut mezar taşları ise, Anadolu'daki Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin kitabeli ve işlemeli mezar taşlarının aksine, çok sade ve gösterişten uzaktır. Bunda İslam dinindeki "sade mezar" anlayışının rolü büyüktür.

Foto 7: Naukat'taki Sahabeler Mezarlığı'nın genel görüntüsü

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Sahabeler Mezarlığı'nda boyları 50-110 cm arasında değişen ve toprağa gömülü olmayan kitabelerin büyük bir kısmının da üzerlerindeki mezarlara ait olup olmadıkları bilinmemektedir. Bölge halkı tarafından sahabelere ve Peygamber soyundan gelen kimselere ait olduğu düşünülen bu mezar taşlarının bir bölümü, mezarlık içinde sonradan inşa edilen küçük bir anıtsal yapının / sembolik türbenin duvarlarında yapı taşı ve teşhir unsuru olarak kullanılmış (bk. foto 8); bir kısmı yine aynı alandaki bir binanın içine taşınmış (bk. foto 9), çok önemli kısmı ise, mezarlık içinde kaderine terk edilmiştir. Depoya taşınan mezar taşlarının tamamının iyi durumda olduğunu söylemek de mümkün değildir. Zira depodaki yazıtların birkaçı dışında hemen hepsinin üzerlerinde oluşan yosunlar, likenler, derin çatlaklar, parçalanmalar ve boyamalar yüzünden restorasyona ve konservasyona ihtiyacı vardır.

Foto: Dr. Cengiz ALYILMAZ

Foto 8: Naukat'ta bina duvarına konulan Arap harfli yazıtlar

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Foto: Dr. Cengiz ALYILMAZ

Foto 9: Naukat'ta bina içinde muhafaza edilen Arap harfli yazıtlar

Ölüm karşısında çaresiz kalıp kadere boyun eğen insanoğlunun duygu ve düşüncelerini en güzel ve en içten yansıttığı / işlediği mezar taşları, aynı zamanda dünyadaki birçok ulusun bilinen ilk yazılı belgeleri / yazıtları, en eski tarih kayıtları olma özelliğine de sahiptirler. Tıpkı Türk Ulusu'na ait Orhun, Yenisey ve Talas mezar taşları / yazıtları gibi... (Alyılmaz 2005; Alyılmaz 2007). Bu yüzden de mezar taşlarının işlevi yalnızca üzerlerine konuldukları mezarların kime / kimlere ait olduğunu, orada kimin yattığını göstermek değildir. Mezar taşları, ait oldukları kimselerin, toplumların, ulusların kimlikleri, dilleri, tarihleri, sanat ve estetik anlayışları, yaşayışları, inanışları, davranışları, sosyo-kültürel seviyeleri ve ilişkileri hakkında da önemli bilgileri içerir.

Türk-İslam dünyasının en seçkin kültür ve uygarlık eserleri içinde değerlendirilen "Ahlat Mezar Taşları" üzerinde yıllarca çalışan Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı da, mezar taşlarının önemini şu cümlelerle ifade etmektedir:

Türk mezar taşları bizim millî kültürümüzün nesiller boyu devam edegelmiş belgeleridir. Onlar halkın duygu ve düşüncelerinin, sanat zevkinin akisleridir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Mezar taşları sadece bir milletin yayıldığı ülkelerdeki kültür birliğini ortaya çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda o milletin menşesini de ortaya koyar. Onlar şehirlerin tapu senetleridir.

Mezar taşları tarihli olmaları ile de bütün etnografik ve sanat tarihi eserleri için “terminus post quem ve anti quem” olarak da birer belge hüviyeti taşırlar. Kısaca mezar taşları yapıldıkları çevrenin ve devrin inançlarının, âdetlerinin, sanat geleneklerinin, tabii, iktisadi ve sosyal şartlarının müşterek mahsulüdür. Bu bakımdan sanat tarihimiz için olduğu kadar kültür tarihimiz yönünden de büyük önem taşımaktadırlar. Ancak mezar taşları hakkındaki çalışmalar henüz bu önemle orantılı bir duruma gelmemiştir. Buna karşılık tabiatın ve insan elinin bu eserler üzerindeki tahribatı devam etmektedir. (Karamağaralı 1992, VII).

Karamağaralı'nın yukarıda dikkatlere sunulan ifadeleri Kırgızistandaki mezar taşları için de geçerlidir. Nitekim Kırgızistanda tarihi mezarların bu bağlamda da İslamî döneme ait mezar taşlarının daha yerinde ifadeyle Arap harfli yazıtların bugüne kadar envanteri tam olarak çıkarılmamış, albüm ve katalogları hazırlanmamış; üzerlerinde ciddi bilimsel araştırma ve incelemeler de yapılmamıştır. Üzerinde araştırma ve inceleme yapılanların da hangi dönemlere ait oldukları, dil, din, tarih açısından önemleri bilimsel yöntem, teknik ve ölçütlere uygun bir şekilde ortaya konulamamıştır. Buldukları yerlerden alınıp, bilim adamlarınca müzelere, depolara, sandıklara taşınan / konulan birçok mezar taşı da / yazıt da (bk. foto 10) konunun uzmanlarını (yazıt bilimcileri, tarihçileri, dil ve din bilginlerini...) beklemektedir. Aralarında VIII-IX yüzyıllara ait olanlarının da bulunduğu bu mezar taşları / yazıtlar (başta Sahabe Mezarlığı'ndakiler) İslam tarihinin Asya coğrafyasındaki birçok bilinmezinin aydınlanmasına yardımcı olacaktır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Foto: Dr. Cengiz ALYILMAZ

Foto 10: Bişkek'teki müzelerden birinde sergilenen Arap harfli yazıtlar

Kırgızistan'da hiç kuşkusuz ki, basit yapılı, gösterişsiz, ahaliye / halka ait mezarlar ve mezar kitabeleri de mevcuttur ve diğerlerine oranla bunların sayıları daha fazladır. Hem seçkin kimselere (devlet yöneticilerine, kahraman şahsiyetlere, din ulularına, sahabelere...) hem de ahaliye ait Arap harfli yazıtların önemli bir kısmı ne yazık ki, Leylek, Toktogul, Anjiyan, Kerkidon, Kirov barajlarının faaliyete geçmesiyle sular altında kalmış; bir bölümü de eli silahlı, bilinçsiz insanlar tarafından nişangâh olarak kullanılmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Foto 11: Nişangâh olarak kullanılan Arap harfli bir yazıt

Kırgızistandaki mezar taşlarında yazıların yanı sıra zaman zaman dinî ve mitolojik özellikler taşıyan tasvirlerle, resimlere, damgalara da rastlanır. Bunlar ayrı bir araştırma ve inceleme konusu olacak kadar önemlidirler.

2.3. Sikkeler, Kitaplar, Kullanım Eşyaları vd. Üzerindeki Yazıtlar:

2.3.1. Arap Harfli Sikkeler / Paralar:

Arkeolojik materyaller içinde yer alan ve diğer yazılı envantere oranla sayıları daha fazla olan sikkeler alış verişler, değiş tokuşlar sırasında bir yerden bir yere rahatlıkla taşınabildikleri ve genelde kalıplaşmış ifadeleri içerdikleri için bunların tarihlendirilmelerinde ve kimliklerinin tespitinde sıkıntılar yaşanmakta; nümismatların ilgi alanına girdiği için de yazıt bilimciler tarafından çoğu zaman dikkate alınmamaktadır. Oysaki, söz konusu envanter, yazının ve dilin gelişimini, ulaştığı seviyeyi, insanların ve toplumların şecerelerini, birbirleriyle olan siyasi, ticari, sosyal ve kültürel ilişkilerini içeren bilgileri yansıtması / belgelemesi bakımından son derece önemlidir.

Alış-veriş ve değiş-tokuş aracı olarak kullanılan nesnelere için tarihi ve yaşayan Türk lehçe, şive ve ağızlarında daha ziyade “akça / akçe”, “altun”, “bakır”, “benek”, “çav”, “çay”, “ço”, “çundung bav

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

çav”, “dirhem”, “egin”, “gav”, “kamdu”, “kümüş”, “manat”, “mangır”, “öküm”, “ökün”, “para”, “pul”, “satır / sıtır”, “sikke”, “som”, “tenge”, “vun”, “yap”, “yap yarmak”, “yarmak”, “yartmak”, “yastuk”... gibi (bir bölümü Türkçe olan) kavram işaretleri kullanılmıştır. (Sertkaya - Alimov 2006; Genç 1997).

Madenî alış-veriş aracı olan paranın / sikkenin Türk boyları tarafından kullanılmasının tarihi de oldukça eski dönemlere dayanmakta; üzerinde yazıt bulunan ilk örnekleriyle de (Kök)türk, Uygur ve Türgiş döneminde karşılaşılmaktadır (Sertkaya - Alimov 2006; Babayar 2007).

Batı Türk Kağanlığı'nın (Batı Türkleri'nin) yönetim merkezini içinde barındıran, başta İpek Yolu olmak üzere önemli ticaret yolları üzerinde bulunan bugünkü Kırgızistan coğrafyasında farklı dönemlere ait üzerlerinde damga ve yazıtların bulunduğu her türden sikke mevcuttur. (Kamışev 2002; Kamışev vd. 2002,) Üzerlerinde yazıt bulunan sikkelerin büyük bölümü ise, Karahanlılar dönemine aittir.

Bugün Kırgızistan sınırları içinde kalan Özgön, Oş, Kuz-Ordu (Balasagun), Barskan, Şelci (Talas), özellikle X-XI. yüzyıllarda Karahanlılar'ın sikkelerinin basıldığı / kesildiği yerler olmuş; Semerkant, Buhara, Şaş, Otrar, Taraz, Yarkent, Kaşgar (Doğu Türkistan) ise, daha sonraki dönemlerde darphanelerinin bulunduğu merkezler hâline gelmiştir (Fedorov 1996, 277-278; Ploskih 2004, 115-118).

Karahanlı dönemine ait altın, gümüş ve bronzdan yapılmış Arap harfli sikkelerin ön yüzlerinde genelde dinî içerikli ifadelerle birlikte (kelime-yi tevhid: *Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resulullâh*), sikkenin basılış sebebi (*Allah için, Allah rızası için, Allah adına*) sikkenin basıldığı yerin adı, basıldığı tarih... bulunmaktadır. Diğer yüzde ise, önce Hz Muhammed'in adı anılmış; sonra da dönemin İslam halifesinin ve sikkeyi bastıran yöneticinin (kağanın) adı ve unvanı ile Kur'an'dan bir alıntıya yer verilmiştir (Kamışev 2002, 19-21; Kamışev-Ploskih 2003, 31-32; Paul 2002, 465-466...).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Foto 12: Arap harfli bir sikke / para

Kırgızistanda arkeolojik kazılarda ve yüzey araştırmalarında ortaya çıkarılan İslamî döneme ait Arap harfli sikkeler yalnızca Karahanlı dönemine ait olanlarla sınırlı değildir. Nitekim Samanîler, Selçuklular, Çağataylar, Şeybanîler, Canîler, Manggıtlar, Timurîler... dönemlerine ait müzelerde, enstitülerde, özel koleksiyonlarda ve antik eşya satan mağazaların vitrinlerinde binlerce sikke bulunmaktadır. Ancak müzelerde bulunan sikkelerin sayısı çok azdır. Türk-İslam Tarihine ait önemli bilgileri üzerinde barındıran; bir zamanlar hem gücün, otoritenin ve liderliğin göstergesi; hem de alış verişin vazgeçilmez aracı olarak kullanılan sikkelerin günümüzde ne yazık ki, kendileri alınıp satılan objeler hâline gelmiştir.

2.3.2. Arap Harfli El Yazması Kitaplar:

Kırgızistan'daki Arap harfli el yazması eserlerin büyük bölümü Sovyetler Birliği zamanında (ele geçtiği takdirde kendilerine zarar geleceğinden korktukları için) sahipleri tarafından ya yakılmış ya toprağa gömülmüş ya da devlet yetkililerine teslim edilmiştir. Söz konusu eserlerin en dikkate değer olanları ise, Moskova, St. Petesburg, Alma Ata... gibi büyük şehirlerdeki müzelere veya el

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

yazmaları enstitülerine götürüldüğünden bugün Kırgızistan'da (Kırgızistan Millî Kütüphanesi'nin El Yazmaları Bölümü'nde, enstitülerde ve müzelerin teşhir salonlarında) çok az sayıda Arap harfli el yazması eser bulunmaktadır (bk. foto 13). Ancak buna rağmen Arap harfli el yazması kitaplar da tıpkı diğerleri gibi antik eşya satan mağazaların vitrinlerinde alıcılarını beklemektedir. Manas Ata'nın, Yusuf Has Hacib'in, Kaşgarlı Mahmud'un memleketlerinde Manas Destanı'nın, Kutadgu Bilig'in, Divân ü Lügati't-Türk'ün... (yine yakın coğrafyada yazılmış olmaları itibarıyla Edib Ahmed Yükneki'nin Atebetü'l-Hakâyıkı'nın ve Ahmed Yesevî'nin Divân-ı Hikmeti'nin) birer el yazması nüshalarının bulunmayışı son derece düşündürücüdür,

Foto 13: Arap harfli el yazması kitaplar

2.3.3. Üzerlerinde Arap Harfli Yazıtlar Bulunan Kullanım Eşyaları:

Kırgızistan'da çoğu Karahanlı dönemine ait olmak üzere Samaniler, Selçuklular, Çağataylar, Şeybanîler, Canîiler, Mangıtlar, Timurîler... dönemlerine ait üzerlerinde Arap harfli yazıtların bulunduğu yüzlerce süs ve kullanım eşyası (tas, kap kacak, çanak çömlek, kazan, sehpa, rahle, mühür bıçak, kama, kılıç, zırh, kemer, eyer, kolye,) bulunmaktadır. Ancak farklı ebatlardaki altın, gümüş, bronz, demir, çelik ve bakırdan yapılmış bu tarihi mirasın da (diğer Arap harfli yazıtlar gibi) çok azı müzelerde yer almaktadır. Müze

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

yetkililerinin söz konusu eserleri müzelere taşıma / kazandırma girişimlerinin maddi imkânsızlıklar yüzünden çoğu zaman başarısızlıkla sonuçlandığı da bir gerçektir.

3. Sonuç ve Öneriler

Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar, İslam öncesi döneme ait eski Türk tarihi, dili, edebiyatı, kültür ve uygarlığı için olduğu kadar; İslam tarihi için de büyük önem taşır. Nitekim bu coğrafya, Abbasiler'in Horasan Valisi Ebu Müslim'in kumandanı Ziyad bin Salih komutasındaki İslam Orduları'nın Türk boylarının da desteğini alarak 751 Yılı'nın Temmuz ayında Çinliler'i yenip fetihlerini Talas Zaferi'yle taçlandırmalarına ve Türkler'in gruplar hâlinde İslamiyet'i kabul etmelerine şahitlik etmiştir. Bu yüzden de bu coğrafyada Türk – İslam yaşayış ve inancının ürünü birçok eser bulunmaktadır. Söz konusu eserler içinde üzerlerinde Arap harfli yazıtları barındıranlar (cami, mescit, türbe kitabeleri, mezar taşları, sikkeler, el yazması eserler, süs ve kullanım eserleri) ait oldukları dönemlere ait en ciddi tarihi belge olma özelliğine de sahiptirler. Ancak bu eserler ne yazık ki, bilim dünyasında fazla bilinmemekte ve gerektiği şekilde de korunamamaktadır. Bu sebeple:

1. Kırgızistan'da üzerlerinde Arap harfli yazıtları barındıran tarihi camiler, mescitler, türbeler, kervansaraylar, ziyaret yerleri bir an önce koruma altına alınmalı; restorasyon ve konservasyonları yapılmalıdır.

2. Tarihi mekânlarda ve mezarlıklarda geleneksel yöntemlerle yapılan kontrolsüz, denetimsiz kazılara son verilmeli; bu mekânlar sit alanı ilan edilip koruma altına alınmalıdır. Kazı yapmayı gerektiren / kurtarma kazısına ihtiyaç duyulan mekânlarda ise, alanında yeterli bilgi birikimine ve kazı deneyimine sahip, çağdaş teknolojilerden de yararlanmasını bilenler (bilim adamları, akademisyenler) görevlendirilmelidir.

3. Arap harfli yazıtların envanter tespiti yapılabilmeleri, katalogları hazırlanmalı; söz konusu eserler dil, tarih, etnoloji vd. açıdan bilimsel yöntem ve teknikler kullanılarak incelenip yayımlanmalıdır.

4. Kırgızistan'da tarihî eserlerin korunması ile ilgili kanunlar yeterli olmadığı için ülkede tarihî eserler rahatlıkla alınıp satılabilmektedir. Uluslararası kanunlar dikkate alınıp bir an önce bu durumun önüne geçilmelidir.

5. Kırgızistan'nın başkenti Bişkek'te üzerlerinde Arap harfli yazıtları barındıran Türk-İslam eserlerinin (yazıtların ve arkeolojik

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

buluntuların) taşınabilir durumda olanlarının ve kaybolma, yok olma, çalınma riski taşıyanların restorasyon ve konservasyonlarının yapılarak teşhir edileceği ve üzerlerinde bilimsel araştırma ve incelemelerin gerçekleştirileceği bir müze (İslam Eserleri Müzesi) bir an önce inşa edilmelidir. Bu müze için Türkiye'nin, Türk Cumhuriyetleri'nin ve İslam ülkelerinin de yardımı sağlanmalıdır. Çünkü Kırgızistan Cumhuriyeti'nin yakın gelecekteki öncelikli projeleri arasında, anılan eserlerin bir araya getirilmesi ve uluslararası niteliğe sahip bir müzenin yapımı yer almamaktadır.

KAYNAKÇA

- ABETEKOV A. K. vd. (1983), *Pamyatniki Kul'turi İskusstva Kırgizii Drevnost' i Srednevekov'e*, Leningrad.
- ALYILMAZ Cengiz (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara.
- ALYILMAZ Cengiz (2007), *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara.
- ALYILMAZ Cengiz (2008), Kırgızistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiriler*, C. I, İzmir, 131-136.
- BABAYAR Gaybullah (2007), *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu The Catalogue of the Cains of Turkic Qaghanate*, Ankara.
- BARTHOLD V. V. (1981), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara, Yayına Hazırlayan: Hakkı D. Yıldız.
- BARTHOLD V. V. (2008), *İlk Müslüman Türkler*, İstanbul.
- BERNŞTAM A. N. (1950), *Arhitekturnie Pamyatniki Kirgizii*, Moskova-Leningrad.
- BOYRAZ Şeref (2003), *Mezar Taşı Sözleri*, Ankara.
- BURYAKOV Y. F. (vd.) (1999), *The Cities and Routes Of The Great Silk Road (On Central Asia Documents) And Cities and Routes of the Great Silk Road on the Territory of Kyrgyzstan*, Taşkent.
- CHAVANNES Edouard (2007), *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev.: Mustafa Koç, İstanbul.
- CUMAGULOV Çetin (1982), *Epigrafika Kirgizii*, Frunze.
- CUMAGULOV Çetin (1983), *Epigrafika Kirgizii III*, Frunze.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

- CUMAGULOV Çetin (1988), *Epigrafiçeskie Pamyatniki Kirgizii*, Frunze.
- CUMAGULOV Çetin (1995), Vilhelm Thomsen'in Çalışmaları ve Kırgızistan'da Bulunan Göktürk Yazıtları, *TDAY Belleten 1993*, Ankara, 99-114.
- CUMAGULOV Çetin (2001), *Oş Şehrinin Epigrafik Anıtları*, Ankara, Türkiye Türkçesi'ne Aktaran: Kalmamat Kulamshaevev.
- DİVİTÇİOĞLU Sencer (2001), Karluklar'dan Karahanlılar'a, *Ortaçağ Türk Toplumları*, İstanbul.
- DUYŞEEV B. (1986), *Pamyat' Tyan'-Şanya*, Frunze.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (2007), Kırgızlar Kimlerin Torunu? *Makaleler Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Ankara, s. 602-606.
- FEDOROV M. N., (1996), *Numuzmatičeskie İstoçniki // İstoçnikovedenie Kırgızstana (s Drevnosti do XIX v.)*, Bişkek.
- GENÇ Reşat (1981), *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul.
- GENÇ Reşat (1997), *Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara.
- GOLDEN Peter B. (2000), Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul.
- GÖMEÇ Saadettin (2002), *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*, Ankara.
- GUMİLEV L. N. (1999), *Eski Türkler*, Çev.: D. Ahsen BATUR., İstanbul.
- GÜNAY Ü. ve GÜNGÖR H. (1997), *Başlangıçtan Günümüze Türkler'in Dini Tarihi*, Ankara.
- İMANKULOV Dcumamedel' D. (2005), *Monumental'naya Arhitektura Yuga Kırgızstana XI-XX. vv.*, Bişkek.
- HUNKAN Ömer Soner (2007), *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)*, İstanbul.
- KALKAN Mustafa (2006), *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul.
- KAMIŞEV A. M. (2002), *Rannesrednevekoviy Monetny Kompleks Semireç'ya*, Bişkek.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

- Kamişev, A. M. - Ploskih, V. M., (2003), *Kırgızstandın Valyutası: Tarih Cana Azırkı Uçur Valyuta Kırgızstana: İstoriya i Sovremennost*, Bişkek.
- KAMIŞEV A. M. vd. (2002), *Kırgızstandın Numizmatik Murası Numizmatičeskoe Nasledie Kırgızstana The Numismatic of Kyrgyzstan*, Bişkek.
- KARAMAĞARALI Beyhan (1992), *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara.
- KİTAPÇI Zekeriya (1986), *Hız. Peygamberin Hadislerinde Türkler*, İstanbul.
- KİTAPÇI Zekeriya (1993), *Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiileri*, Konya.
- KİTAPÇI Zekeriya (1995a), *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya.
- KİTAPÇI Zekeriya (1995b), *Orta Asya Türklüğünün Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri*, Konya.
- KLYAŞTORNIY Sergey G. (2002), *Drevnetyurkskie Runičeskie Nadpisi na Tsenral'nom Tyan'-Şane, Suyab Ak-Beşim*, St.Petersburg, 136-141.
- KOÇNEV B. D (1993), *Karahanidskie Monety: İstočnikovedčeskoe i İstoričeskoe İssledovanie*, Moskova.
- KOÇNEV B. D (1998), *Srednevekoviy Oş v svete numizmatiki // İzüçenie drevnego i srednevekovogo Kırgızstana*, Bişkek.
- MERÇİL Erdoğan (2000), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara.
- OLCOBAEV S. A. vd. (1998), *Kırgızstandın En Bayırkı Mezgilderden XIX. Gıımdın Sonuna Çeyinki Tarihi*, Bişkek.
- ÖZAYDIN Abdülkerim (2002), *Türklerin İslamiyeti Kabulü*, *Türkler*, C. IV, Ankara, 239-262.
- PAUL Jürgen (2002), *Karahanlılar*, *Türkler*, C. IV, Ankara, 460-468.
- POLAT Kemal (2008), *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, Ankara.
- PLOSKİH V. M. (2004), *Bizdin Kırgızistan*, Bişkek.
- ROUX Jenan-Paul (1997), *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl*, Çev.: Galip Üstün, İstanbul.
- RTVELADZE E. (2000), *Kedimiy ve Orta Esr Merkeziy Asiya Tengeler Katalogi I-III Catalogue of Antique and Medieval Coins of Central Asia I-III*, Taşkent.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- SALMAN Hüseyin, (1973), *Karlıklar*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- SALMAN Hüseyin (1998), *Türkişler*, Ankara.
- SARAY Mehmet (1996), *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara.
- SERTKAYA Osman F. ve ALİMOV Rysbek (2006), *Eski Türklerde Göktürklerde, Uygurlarda, Türkişlerde Para*, İstanbul.
- SIDIKOVA Kalen (2003), *Kırgız Tarihi*, Bişkek.
- ŞEŞEN Ramazan (1998), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara.
- TEKİN Talat (1997), *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara.
- TABALDİYEV Kubatbek ve BELEK Kayrat, (2008), *Pamyatniki Pism'mennosti na kamne Kırgızstana*, Bişkek.